

Marko Teodorski*Institut za književnost i umetnost, Beograd*

teodorskimarko@gmail.com

Povratak potisnutog i (paleo)balkanologija: Vojin Matić, Vladimir Dvorniković i Dragoslav Sreјović

Apstrakt: Cilj teksta jeste da začne razumevanje uloge psihoanalize u srpskoj (paleo) balkanologiji. Njegov akcenat je na (paleo)balkanološkoj ideji kontinuiteta koji, međutim, nema linearnu formu pošto je sam koncept vremena doveden u pitanje. Naime, dela srpskih (paleo)balkanologa prožeta su idejom bezvremenosti Balkana iz koga izranjaju „prežici“ u vidu praslika, fizičkih karakteristika, običaja, pa i jezičkih formi. Stvara se jedan poseban trop – trop neumitnog povratka potisnutog. Tekst pokazuje da je taj trop suštinski *psihoanalitički*: on pripada jednoj hermeneutici koja do nas stiže i razvija se 30-ih godina dvadesetog veka, paralelno sa (paleo)balkanološkim istraživanjima i među samim pomenutim autorima. Kod nekih autora on je *eksplicitno* psihoanalitički, te se tekst fokusira na trojicu takvih: Vojina Matića, Vladimira Dvornikovića i Dragoslava Sreјovića. Tekst pokazuje kako je kod sve trojice psihoanalitički trop povratka potisnutog neupitan: prošlost Balkana razume se i opisuje kao njegovo mračno nesvesno koje ne poznaje vreme i iz koga bilo koji sadržaj može ponovo izroniti na površinu.

Ključne reči: Povratak potisnutog, psihoanaliza, (paleo)balkanologija, Vojin Matić, Vladimir Dvorniković, Dragoslav Sreјović.

Aleksandar Palavestra i Monika Milosavljević poslednjih su godina nizom tekstova argumentovano pokazali da je srpska (paleo)balkanologija dvadesetog veka obeležena idejom duhovnog i kulturnog kontinuiteta (Palavestra 2011a, 2011b, 2012, 2013; Milosavljević 2012, 2013, 2017, 2020; Palavestra i Milosavljević 2015). Naime, brojni istraživači istorije i praistorije Balkana – Niko Županić, Vladimir Dvorniković, Veselin Čajkanović, Miloje Vasić, Milan Budimir, ali i kasniji Milutin Garašanin i Dragoslav Sreјović (preliminarnom spisku bi svakako trebalo dodati i Miloša Đurića i Vojina Matića) – sagledavali su Balkan kao prostor na kome kulturne, jezičke ili materijalne forme nikada uistinu ne umiru, iako se neprestano menjaju. Između praistorije Balkana i sadašnjice, u opusima ovih autora uspostavlja se nevidljiva (katkad istorijska) nit po kojoj se

prethodno zaboravljene forme uvek mogu ponovo vratiti, odnosno davno potisnuti ili prevaziđeni kulturni oblici ponovo izroniti na površinu. Pa tako već 1920. u Županićevoj *Etnogenezi Jugoslovena* saznajemo kako ilirska brahikefalija, iako „poplavljen od Slovena“ kao „reka Ron (kod Ženeve) prostrujivši dubinom jezera Lemana opet iskače svojom individualnom strujom“ (Županić 1920, 193); Miloš Đurić 1925. svoju „arheofilozofiju“ razvija kao „novu filozofiju života“, u njenoj upućenosti na instinkte i „praslike“ kao „slojeve kolektivnog nasleđa“ položene u osećanja i htenja (Đurić [1925] 1997, 219; Vlaški 2013, 162); Čajkanovićeva *Stara srpska religija i mitologija* ([1924] 1994) istih godina aktivno traga za paganskim „prežicima“ koji uprkos procesu hristijanizacije uporno izbijaju na površinu. Tokom 20-ih i 30-ih, čitava jedna generacija filozofa, arheologa, istoričara, lingvista i antropologa balkansku prošlost razumevala je kao dugoročni kontinuitet, odnosno kao prepoznavanje „pojavnosti 'autohtonog supstrata', koji je izbijao iz duboke praistorije i održavao se do modernog vremena u formama materijalne kulture, ali i još više u 'duhu naroda'“ (Palavestra i Milosavljević 2015, 631).

Namera mi je da se zadržim na (paleo)balkanološkoj ideji kontinuiteta, ali tako što ću pokazati da kod nekih autora (možda čak i većine), ovaj kontinuitet nema linearnu formu pošto je sam koncept vremena doveden u pitanje. Predmet ovog teksta jeste izvesna bezvremenost prošlosti Balkana koja omogućava izranjanje „prežitaka“ i „autohtonih supstrata“ u vidu prasluka, fizičkih karakteristika, običaja, pa i jezičkih formi. Moje interesovanje, dakle, nije u istorijskom *sadržaju* koji izranja ili njegovoj interpretaciji, već u samoj *formi* te misli o izranjanju, u tropu koji se iznova ponavlja – tropu neumitnog povratka potisnutog. Ono što bih želeo da pokažem jeste da je taj trop suštinski *psihoanalitički*: on pripada jednom misaonom sistemu, jednoj hermeneutici koja do nas stiže i razvija se upravo u periodu o kome je reč, paralelno sa (paleo)balkanološkim istraživanjima i među samim pomenutim autorima. Kod nekih autora on je *eksplicitno* psihoanalitički, te ću se u nastavku fokusirati na trojicu takvih: Vojina Matića, Vladimira Dvornikovića i Dragoslava Srejševića. Kod nekih, pak, njegovu psihoanalitičku pozadinu nije moguće lako (ili uopšte) ustanoviti (kao, recimo, kod Nika Županića, Veselina Čajkanovića ili Miloja Vasića), te je u njihovom slučaju potrebno sprovesti detaljnije istraživanje kako bi se utvrdili mogući susreti sa psihoanalitičkom mišlju ili paralelne tradicije razvoja istog tropa.¹

¹ Gotovo čitava psihoanalitička tradicija prve polovine dvadesetog veka nalazi se u mrtvom uglu naše naučne kritike, te zbog nepostojećih prethodnih istraživanja za sada raspoložemo samo obrisima susreta (paleo)balkanologa i psihoanalize, nedovoljnim za donošenje konkretnih zaključaka. Međutim, ovi susreti se ipak naziru: Milan Budimir, Miloje Vasić, Veselin Čajkanović stara su generacija profesora Filozofskog fakulteta čija

Ono što se, u konačnici, javlja kao zalog ovog teksta jeste začetak razumevanja uticaja koji je psihoanalitička misao imala na srpsku humanistiku uopšte, a istorijske nauke (arheologiju, istoriju, antropologiju) posebno. Zalog je, kao i sam predmet teksta, postepeno izranjanje jednog potisnutog nasleđa.

Iako se prema nedostatku sekundarne literature čini suprotno, psihoanalitička misao je u srpskoj humanistici sveprisutna. Njeni koncepti (kao „nesvesno“, „arhetip“ itd) postali su opšta mesta i kao takva nestali iz vidnog polja. Oporodnjeni su. Psihoanalitička misao stoga nije nepostojeća, već nevidljiva, te je neophodno stvoriti jednu inicijalnu platformu za razumevanje njenih osnovnih težišta, istorijskih aktera i vektora kretanja kod nas – dakle jednu grubu sliku – koja će narednim istraživanjima biti sukcesivno razrađivana.² Tri autora za koja sam se u ovom tekstu opredelio – Vojin Matić (1911–2000), Vladimir Dvorniković (1888–1956) i Dragoslav Srejšević (1931–1996) – omogućavaju mi da stvorim jednu takvu sliku koja širinom svog kadra obuhvata dva zenita psihoanalitičkih tendencija kod nas – tridesete i sedamdesete godine dvadesetog veka.³ Sva trojica pripadaju korpusu (paleo)balkanološke misli i kod sve trojice javlja se trop povratka potisnutog. Međutim, pošto pripadaju različitim periodima i različitim disciplinama (psihoanalizi, filozofiji i arheologiji), taj trop kod svakog biva oblikovan drugačije.

Ni redosled kojim ću izlagati njihove postavke nije nasumičan. Matićev koncept paleopsihologije predstavljaće žižu: trop povratka potisnutog će se kroz

---

su dela nastajala, kao što ćemo videti, u periodu procvata psihoanalitičke misli kod nas. Sa njima je radio i predavao Miloš Đurić, koji je psihoanalizu primenio na proučavanje helenske etike (Đurić 1941; Damjanović 2013). Đurić je bio jedan od osnivača prvog Psihoanalitičkog društva krajem 30-ih i sa Dvornikovićem je 1934. preveo Adlerovo *Poznavanje čoveka*, a sam 1938. Jungove *Psihološke tipove*. On i Budimir su se, pak, kretali u društvu Dimitrija Mitrinovića čije je delo u egzilu bilo pod uticajem svih psihoanalitičkih ogranaka i koji je 1927. u Londonu osnovao Adlerovo društvo (ogranak Međunarodnog udruženja za individualnu psihologiju). Čak i ako zanemarimo činjenicu da svi oni stvaraju tokom jednog od zenita psihoanalitičke misli kod nas, niz posrednih veza daje osnovu i smernice za dalje istraživanje i kontekstualizovanje odnosa srpskih (paleo)balkanologa i psihoanalitičke misli.

² Ovaj poduhvat već je započet tekstovima *Psihoanaliza i srpska književna kritika* (Andonovska i Teodorski, u štampi) i *Konceptualne osnove paleopsihologije Vojina Matića u kontekstu srpske etnologije* (Teodorski 2021), te ovaj tekst predstavlja njihov nastavak. Razumevanje preplitanja književne kritike i psihoanalitičke misli je od velike važnosti za razumevanje (paleo)balkanoloških postavki, posebno ako se ima u vidu da je opus mnogih pomenutih autora zahvatao oba polja (kao, recimo, opus Miloša Đurića, Milana Budimira, Vladimira Dvornikovića i Vojina Matića).

³ Sistematizacija psihoanalitičkih tendencija u dva zenita i njihov pregled preuzet je iz teksta *Psihoanaliza i srpska književna kritika* Biljane Andonovske i Marka Teodorskog, koji je u ovom trenutku u procesu objavljivanja u časopisu *Književna istorija*.

nju prelomiti iz psihoanalitičkog ugla, što će omogućiti bolje razumevanje istog tropa kod Dvornikovića i Srejovića, čija dela punktiraju međuratni (tridesete), odnosno posleratni (sedamdesete) psihoanalitički zenit. Matić je, zapravo, bio savremenik obojice: psihoanalizu čovekove prošlosti otpočeo je u vreme nastanka Dvornikovićeve *Karakterologije Jugoslovena*, dok je svoja najzrelija dela objavio u vreme Srejovićevog procvata. Ono što ih dodatno spaja (pored (paleo)balkanoloških interesa i pomenutog tropa) jeste i činjenica da su sva trojica, na različite načine, uživala veliki ugled i uticaj u svojim disciplinama.

I sva trojica su ih redefinisala putem psihoanalitičke misli.

Ali pre nego što se okrenem navedenim autorima, ukratko ću se osvrnuti na trop povratka potisnutog i njegov značaj u izvornoj psihoanalitičkoj teoriji, te se okrećem delima Sigmunda Frojda i Karla Junga.

Povratak potisnutog

Frojd (1856–1939) je još od *Interpretacije snova* (1900) insistirao na neuništivosti mnemoničkih tragova u čovekovom umu. Ova ideja, jednom prenesena sa pojedinca na zajednicu, imaće presudnu ulogu u koncipiranju tragova prošlosti (kulturnih, duhovnih) kao neizbrisivih. Ono što je jednom u životu percipirano, posebnim mehanizmima potiskivanja biva skladišteno u nesvesno, odakle se uvek može vratiti, kao, recimo, u snovima. Pri tome, sećanje na prvobitno primanje utiska može i dalje izmicati svesti, odnosno biti joj nedostupno. „Stav sećanja u snu“, kaže Frojd,

[...] uči [nas] da 'ništa, što smo jednom posedovali, ne može u potpunosti da se izgubi'. Ili, kao što kaže Delbef 'que toute impression même la plus insignifiante, laisse une trace inaltérable, indéfiniment susceptible de reparaitre au jour'⁴. (Frojd [1900] 1984a, 24)

Podsvest, stoga, ne zna za vreme.⁵

Kao koncept, povratak potisnutog se u Frojdovom opusu javlja veoma rano, već u njegovom pismu Flisu od 1. januara 1896. (Freud [1986] 1981a, 169–185), dok ga prvi put objavljuje u tekstu „Neuropsihoze odbrane“ (Freud [1986] 1981b, 222–228). Njegov razvitak se prepliće sa i neodvojiv je od razvitka teorije potiskivanja, čiju je najjasniju formulaciju Frojd ponudio u tekstu „Potiskiva-

⁴ „Da čak i najnebitniji utisak ostavlja nepromenljiv trag, koji je zauvek podložan povratku“.

⁵ Četrdeset godina kasnije, u knjizi *Mojšije i monoteizam* (1939), Frojd će ovu činjenicu neuništivosti primljenih utisaka i bezvremenosti nesvesnog ilustrovati zanimljivim primerom fotografskog filma koji se može razviti u sliku bez obzira na protekli vremenski period (Frojd [1939] 1988, 132).

nje“, gde objašnjava da je „suština potiskivanja jednostavno u odbijanju nečega, i držanju na distanci, od svesti“ (Freud [1915] 1981f, 147). Iste godine, u tekstu „Nesvesno“, on razmatra mehanizam putem koga potisnuti nesvesni sadržaji u svest izbijaju izmenjeni, kao zamenske formacije ili simptomi (Freud [1915] 1981e, 193), te postaje jasno da ono što se iz podsvesti vraća zadržava *sadržaj*, ali pod pritiskom svesti menja *formu*. Nešto kasnije, u tekstu „Strahovito“ povratak potisnutog uz pomoć analize književnih dela dobija geneologiju, etimologiju i etiologiju simptoma nečega poznato-nepoznatog (Freud [1919] 1981h), što je momenat otvaranja jednog od njegovih budućih puteva u humanistiku (prevashodno u književnu kritiku i kritičku teoriju). Konačno, u *Sa one strane principa zadovoljstva*, pomoću ovog tropa Frojd će ponuditi jednu od, po mom ličnom ubeđenju, duboko problematičnih ali i dalje najimaginativnijih spekulacija o krajnjem uzroku života (Freud [1920] 1981i).

Čak i ovaj šturi pregled pokazuje kako trop neprestane mogućnosti (ili neopodnosti) vraćanja prethodno potisnutih sadržaja čini samu okosnicu Frojdove psihoanalitičke misli. Impuls koji je iz bilo kog razloga (možda zbog svoje društvene neadekvatnosti ili libidinalne veličine) morao biti potisnut, neprestano obnavlja zahtev za izbijanjem na površinu, u svest. Mehanizmi potiskivanja u egu ga, pak, onemogućavaju te on pronalazi druge načine, druge puteve: menja formu i u svest izbija mimo njenog znanja – kao simptom (Freud [1915] 1981f, 154). Iako će u kasnijim radovima postajati sve značajniji, čitava Frojdova teorija neuroza, anksioznosti i simptoma – samo funkcionisanje uma – od samog se početka gradi oko ovog tropa. Povratak potisnutog tako postaje funkcija odnosa nesvesnog sa svešću, te sam Frojd teoriju potiskivanja naziva „kamenom temeljcem na kome počiva čitava struktura psihoanalize“ (Freud [1914] 1981d, 16), odnosno revolucionarnim otkrićem „jer do tada ništa slično nije bilo poznato u duševnom životu“ (Frojd [1925] 1984c, 32).

Ono što je, međutim, od velikog značaja za moj argument jeste činjenica da je Frojd povratak potisnutog postavio kao centralni mehanizam u tekstu kojim je zakoračio u antropologiju i izazvao žestoku antropološku kritiku.⁶ Na samom kraju *Totema i tabua*, preuzimajući od Čarlsa Darvina, Džejmsa Džaspera Etkinsona i Robertsona Smita,⁷ Frojd ([1913] 1984b, 268–288) iznosi sada već čuvenu hipotezu o prahordi gde su se potlačena braća pobunila protiv nasilnog

---

⁶ Od Franca Boasa (Boas 1940, 288–289), preko Malinovskog (Malinowski 1971) do Kloda Levi-Strosa (Lévi-Stross 1969, 491–92) i dalje.

⁷ Frojd je iz *Porekla čoveka* (1871) Čarlsa Darvina preuzeo ideju da su ljudi prvobitno živeli u malim zajednicama (hordama), kao i scenario despotskog mužjaka-oca; iz *Primalnog zakona* (1903) Džejmsa Džaspera Etkinsona preuzeo je ideju da su se sinovi pobunili protiv oca, savladali ga i pojeli; iz *Religije Semita* (1889) Robertsona Smita preuzeo je ideju da je horda ustupila mesto totemskom klanu (te je stoga figura

i isključivog oca koji je sve ženke držao za sebe, ubila ga i pojela, te usled osećanja krivice (odnosno, ambivalencije ljubav–mržnja) uzdigla u status štovanog pretka – totema. Totem je sveta životinja nad kojom postoji zabrana ubijanja, sem jednom godišnje kada se tokom svetog obreda (kome svi članovi zajednice moraju prisustvovati) upravo ta životinja komada i jede. Iako još uvek neeksplicitno, jasno je da se potisnuta slika praubistva oca vraća i, izmenjena, na površinu izbija u formi komadanja totemske životinje. Frojd ovo primalno oceubistvo vidi kao začetak religije, morala i zakona, te trop povratka potisnutog predstavlja sam mehanizam začetka kulture. Ovu misao on će konačno eksplicirati gotovo trideset godina kasnije u knjizi *Mojsije i monoteizam* (1939): monoteistički Bog zapravo je ubijeni otac prahorde prema kome istorijski čovek gaji neuništivu ambivalenciju, pa stoga i neprestani osećaj krivice. Ovaj primordijalni otac se kroz istoriju vraća postepeno, odnosno, kako kaže Frojd ([1939] 1988, 139) „vraćanje potisnutog odvija se lagano“ – od oca, preko totema, heroja, paganskog boga do monoteističkog Boga.

Paralelno sa Frojdovim antropološkim tekstovima, Jung (1875–1961) razvija sopstveni pravac psihoanalize, analitičku psihologiju u čijem se centru nalaze koncepti „kolektivnog nesvesnog“ i „arhetipa“. Kolektivno nesvesno jeste najdublji deo psihe, njen primordijalni substrat, koji, za razliku od ličnog nesvesnog nije stečen, već *nasleđen* od samih početaka čovečanstva: on sadrži arhetipove – praslike koje čine obrasce instinktivnog ponašanja (Jung [1936] 2014c, 3552). Time je Jungova perspektiva trop povratka potisnutog otvorila lakoj primeni u humanističkim i društvenim naukama: mnemonički bezdan nesvesnog proširen je na čovečanstvo kao celinu. Pojedinci i kulture povezani su i prostorno i vremenski: na najrazličitijim udaljenostima i potencijalno bez kontakta sadržaj kolektivnog nesvesnog je isti – univerzalan, i dopire kroz vreme koga, u nesvesnom, zapravo nema. Ono što se sada, sa Jungom, neprestano vraća jeste *transgeneracijski* psihički materijal i lako je videti kako je u pitanju samo korak (i to mali – od univerzalnog ka etničkom, kulturnom ili religijskom) ka Dvornikovićevim „autohtonim supstratima“ ili Čajkanovićevim „prežicima“ (dok je korak ka Đurićevom „kolektivnom nasleđu“ nepostojeći, jer se radi o istom pojmu).

Upotreba ovog koncepta je, pak, u humanistici postala nevidljiva. „Hipoteza kolektivnog nesvesnog“, kaže Jung ([1934] 2014b, 3511) u „Arhetipovima kolektivnog nesvesnog“, „pripada klasi ideja koje se ljudima prvo čine čudnim, da bi ih zatim prisvojili i koristili kao oprirodnjene koncepte“. Iako je kolektivno nesvesno u svoju teoriju uveo još sa *Psihologijom nesvesnog* ([1917] 2014a), privlačnost tog pojma i njegovo svojatanje bili su takvi da je Jung bio prinuđen

---

oca ustupila mesto figuri totema). On i sam preduzima ovu rekonstrukciju sopstvene misli u *Mojsiju i monoteizmu* ([1939] 1988, 136–137).

da ga neprestano iznova razjašnjava (kao, recimo, dvadeset godina kasnije u tekstu „Koncept kolektivnog nesvesnog“). Frojd je, pak, u *Mojsiju i monoteizmu* izjavio da se uvođenjem pojma „kolektivnog nesvesnog“ ne postiže ništa, jer je sadržaj nesvesnog uvek već kolektivan – on je opšta svojina ljudi. Nakon sopstvenih višedecenijskih ekskurza u antropologiju i etnografiju, bio je prinuđen da prizna kako su „psihički talozi onih praiskonskih vremena postali nasleđe koje je u svakoj novoj generaciji tražilo jedino buđenje a ne i sticanje“ (Frojd [1939] 1988, 138).

U srpskoj (paleo)balkanologiji, isto kao i u srpskoj književnoj kritici, ovo mešanje Frojda i Junga je simptomatično – što upravo i jeste poenta Jungovog komentara o sudbini koncepta kolektivnog nesvesnog. Upotrebu ovog koncepta (kao izuzetno primamljivog autorima koji o prošlosti zajednica razmišljaju iz psihološke perspektive) najčešće nije pratio ostatak Jungove analitičke psihologije, već Frojdov ili Adlerov psihoanalitički aparat. Drugim rečima, koncept kolektivnog nesvesnog proizvoljno je čupan iz njegove psihoanalitičke teorije. Kao što ćemo videti, čak i kada citiraju Junga, autori koje obrađujem ga menjaju: on prestaje da bude „kolektivno nesvesno“ – nesvesno čovečanstva – i postaje nesvesno „kolektiva“, odnosno izdvojenih etničkih ili kulturnih grupacija.

Frojdova antropološka dela i Jungov koncept kolektivnog nesvesnog otvorili su psihoanalitičku misao humanistici: psihoanaliza pojedinca je preslikana na psihoanalizu grupe (što je podrazumevalo izjednačavanje grupe sa pacijentom ili detetom, odnosno projektovanje ontogeneze na filogenezu) ili je stvoren čitav novi niz pojmova kako bi se ovaj transfer omogućio. Dok je Jung postulirao nesvesno kao opšteljudsko (ali koje čoveku istorijski dolazi spolja, nasleđeno), Frojd je svoju individualnu psihologiju jednostavno preneo na grupu bez razrešavanja pitanja tog prenosa. Trop povratka iz dubina nesvesnog (potisnutog praoca, instinkta ili arhetipova) u ovom je procesu odigrao centralnu ulogu i time postao zalag budućih psiholoških pristupa čovekovo prošlosti. Danas je malo onih koji se u svojim antropološkim istraživanjima kreću linijom Frojdove psihoanalitičke antropologije, ali je sam trop dobio, na izvestan način, sopstveni život, prihvaćen i oprirodnjen, kako kaže Jung, u najrazličitijim humanističkim disciplinama (od književne/umetničke kritike, do filozofije, istorije, antropologije, arheologije).

Kada se okrenem (paleo)balkanološkim mislima Matica, Dvornikovića i Srejevića, videćemo da je Jung zapravo bio u pravu: čak i kada su Frojd ili Jung citirani (kao kod, recimo, Srejevića), koncept „duše naroda“, „kolektivnog duha“, „kolektivnog pamćenja“ ili „autohtonih karakteristika“ neupitan je – ne problematizuje se, već podrazumeva kao opšte mesto.

Oprirodnjen.

Vojin Matić (1911–2000), srpska psihoanalitička kritika

Član Srpskog psihoanalitičkog društva tokom njegovog kratkog trajanja 1938–1940/41, Matić je izneo srpsku posleratnu psihoanalizu i tokom 50-ih i 60-ih godina postao jedna od vodećih ličnosti u ovoj oblasti (Klajn 1989, 62). Paleopsihologija, na koju su tadašnji srpski psihoanalitičari (i ne samo oni) gledali izrazito blagonaklono, čak i revolucionarno⁸, jeste najkasniji i neupitno najproblematičniji deo njegovog stvaralaštva. To je, pak, nije sprečilo da ostavi neizbrisiv trag u razmišljanju brojnih generacija (Popović i Vidanović 1982, 98) koje će srpsku psihoanalizu konačno izvesti na svetsku scenu (Vranić Ignačević 2014, 372; Štajner Popović 2014, 389–90; Štajner Popović *i dr.* 2014). Iako prema današnjim antropološkim standardima neodrživa, Matićeva paleopsihologija utkana je u srpsku psihoanalizu 70-ih i 80-ih godina prošlog veka, gde je izvršila presudan uticaj na njenu primenu u humanistici, od psihoanalitičke kulturologije Vladete Jerotića (*Psihoanaliza i kultura*, 1974) do književne kritike Zorana Gluščevića (*Okultna moć*, 2001). U *Razvoju psihoanalize u Srbiji*, deo o paleopsihologiji Vojina Matića Petar Klajn (1989, 74) završava rečima: „Isticanje originalnosti V. Matića je [...] neophodno, jer je pored Huga Klajna dao u Srbiji jedine potpune originalne doprinose psihoanalizi.“ Iako Raša Popov (2014, 403) tvrdi suprotno, Matićeva paleopsihologija je tokom svog zenita 70-ih i 80-ih često pozitivno ocenjivana i kritike njegovih ideja povremeno su se pretvarale u hvalospeve o inovativnosti i vizionarstvu (Dušanić 1977; Jerotić 1988; Panić 1988; Vasić 1982). Ovakva ocena Matićeve paleopsihologije će se, uglavnom *van* antropološke zajednice, zapravo održati i tokom narednih decenija (Božić 2000; Gluščević 2001; Jovanović 2010a, 2010b, 2014).

O konceptualnim postavkama paleopsihologije, kao i o njenim brojnim nedostacima, već sam imao prilike da govorim detaljno (Teodorski 2021), te ću se ovde na njih osvrnuti ukratko, tek koliko je neohodno da trop povratka potisnutog izađe na videlo. Matić je u paleopsihološka istraživanja krenuo sa validnom premisom da se čovekov psihički aparat razvijao postepeno i da je, stoga, tumačenje njegovih etnografskih, antropoloških i arheoloških ostataka (u vidu običaja, pisanih izvora, materijalne kulture, pogrebnih ostataka) neophodno interpretirati iz perspektive ovog razvoja (Matić 1983, 56). Kao deklarativni frojdovac (ali ne bez kritičkog stava prema ocu discipline), Matić je krenuo Frojdovim stopama i ontogenezu pojedinca izjednačio sa filogenezom čoveka⁹, tvrdeći da

⁸ Za svoju prvu paleopsihološku knjigu, *Zaboravljena božanstva* (1972), Matić je 1973. dobio nagradu Društva psihologa Srbije „Živorad-Žiža Vasić“, za popularizaciju savremene psihologije.

⁹ Frojd je ovaj skok sa ontogeneze na filogenezu najavio još 1911, u postskriptumu eseja „Psihoanalitičke beleške o autobiografskom opisu slučaja paranoje (*dementia paranoides*)“ (Freud [1911] 1981c, 82).

faze koje pojedinac prolazi tokom svog psihoseksualnog razvoja čovečanstvo (odnosno svaka zajednica za sebe) prolazi takođe (Matić 1972a, 60–66, 82). Praistorijske i savremene „primitivne“ zajednice čine „detinjstvo“ čovečanstva, te tako prolaze specifične istorijsko-psihoseksualne faze: totemističko-lovačku (preobjektnu) fazu, matrijarhat (oralnu, analnu i uretralnu fazu) i patrijarhat (genitalnu fazu) (Matić 1979a). Na ovaj način, Matić je nastavio tragom jednolinijskog evolucionizma i Frojdovih antropoloških tekstova, prvenstveno *Totema i tabua* (koji je uvek isticao kao inspiraciju) i *Mojsija i monoteizma*. Matićevo delo je stoga mahom frojdovsko, te je trop povratka potisnutog u njegovom poimanju evolucije čovekovog psihičkog aparata neupitan.

Tačka konvergencije Matićeve paleopsihologije i srpske (paleo)balkanologije nalazi se u njegovom istrajnom izučavanju južnoslovenske kulture (sa veoma nejasnom definicijom tog pojma) i mitologije, te njihovih reliktnih istrajavanja do današnjih dana. Matić se snažno oslanjao na Veselina Čajkanovića, čija dela o srpskoj religiji, a posebno *O srpskom vrhovnom bogu* (1941), čine polaznu tačku njegovog razumevanja narodnih običaja (Matić 1999). Čajkanović se prihvatio rekonstrukcije slovenskog panteona koji je, prema njegovom mišljenju, preživeo razbijen na brojne srpske svece, dok je samo vrhovno božanstvo bilo određeno figurom vuka čiji je teorimorfni oblik vremenom doživeo antropomorfizaciju (Čajkanović [1941] 1989). Idući njegovim stopama, Matić u tekstu „Sveti vuk“ lik Sv. Save direktno povezuje sa narodnim verovanjima o vuku kako bi pokazao da je njegov lik zapravo ostatak neutralisanih nagonskih investicija prethodno vezanih za totemsku životinju, a sada prenesenih na antropomorfnu figuru sveca (Matić 1972, 93–94). Ono što je Matić uradio sa Čajkanovićem (ono što je, zapravo, srž njegove paleopsihologije) jeste da je njegovoj etnologiji samo dao *psihoanalitički obrt*.

Ali to nije sve. Kao što su Palavestra i Milosavljević pokazali, ova potraga za kulturnim, etničkim ili regijskim kontinuitetom nije bila ograničena na Čajkanovića, već na čitavu predratnu generaciju profesora i njihovih posleratnih naslednika. Prema rečima Ivana Kovačevića (2015, 35), u srpskoj etnologiji se tokom 70-ih i dalje tragalo za „tragovima matrijarhata i totemizma, animizma, animatizma i drugih formi religije, poređanih u evolucionistički niz opisan u antropologiji 19. i marksizmu 20. veka“. Prema tome, Matić je psihoanalitički obrt dao ne samo Čajkanoviću, već čitavom korpusu (paleo)balkanološke misli čije je međuratno razmišljanje putem tropa (povratka potisnutih) „tragova“ istrajavalo u decenijama neposredno nakon Drugog svetskog rata, te u Matićevu paleopsihologiju stiglo u stanju kliničke smrti.

Ono što je na ovom mestu bitno naglasiti – Matićev lični pečat tropu povratka „autohtonih slojeva“ – jeste njegovo insistiranje da ne traga za reliktima samih mitova i obreda (kao etnolozi, arheolozi ili istoričari), već za reliktima *psiholoških mehanizama* koji se u mitovima i obredima „vide“. Nakon što ustvrdi

da „[r]azni oblici daća često još i danas na drastičan način ukazuju na to da vode poreklo od [’primitivne’] antropofagije“, on, pak, nastavlja da bismo učinili

krupnu grešku ako bismo smatrali da nužno postoji i kulturni kontinuitet između antropofagije i daće. One, jednostavno, ukazuju na isti *psihološki mehanizam* rasterećenja od žalosti zbog odvajanja od objekta usled njegove smrti. Sam običaj može biti izraz *regresije, vraćanja na stare nivoe odnosa prema objektu, usled nedaća koje su pogodile zajednicu*, kao i fiksacije i, najзад, teoretski, ne mora biti čak ni vezan za kulturnu tradiciju zajednice. (Matić 1979b, 81, moj akcenat)

Tamo gde Niko Županić govori o „brahikefalnoj ponornici“, Čajkanović o „prežicama“, a Đurić o „praslikama“, Matić govori o „psihološkim mehanizmima [...] regresije“, naglašavajući da se to vraćanje dešava u trenucima društvenih nedaća i destabilizacije zajednice. Gde Županić traga za fizionomskim kontinuitetom, a Čajkanović za religijskim, Matić, odričući se kulturnog, traga za *psihološkim* kontinuitetom. Svi ovi koncepti progovaraju istim tropom koji prošlost predstavlja kao atemporalnu (kao nesvesno), odnosno kao prostor u kome se ništa ne gubi i gde „stari nivoi“, „prežici“ ili „praslike“ mogu izbiti na površinu, ili subjekat može regresirati ka njima. Forma se možda menja, ali je sadržaj i dalje isti.

Ono što bih apostrofirao jeste specifičan vremenski raspon Matićeve paleopsihologije, što je ujedno i vremenska linija razvoja psihoanalitičke misli u Srbiji. Matić je psihoanalitičkom antropologijom počeo da se bavi 30-ih, kada je napisao svoj prvi tekst (neobjavljen i izgoreo u požaru tokom rata) o ritualima i pročitao ga pred Psihoanalitičkim društvom (Matić 1985, 77). Paleopsihologiju je, pak, začeo knjigom *Zaboravljena božanstva* (1972) i razvio je kroz tri toma *Psihoanalize mitske prošlosti* (1976, 1979, 1983). Ove dve decenije (tridesete i sedamdesete) zapravo su dva zenita psihoanalitičkih tendencija kod nas, grupisanih i usmerenih ka intenzivnoj stvaralačkoj i izdavačkoj delatnosti.

Psihoanaliza u Srbiju stiže kroz umetnost, kao i kroz konkretnu psihoanalitičku praksu,¹⁰ te je zenit 30-ih obeležen radom beogradskih nadrealista i Dimitrija Mitrovića u egzilu; frojdomarksističkim spojevima i sporovima na levisi (recimo kod Huga Klajna), kao i inicijativama članova srpskog Psihoanalitičkog društva. Drugi talas konsoliduje se 60-ih i ulazi u zenit deceniju kasnije, otvarajući prostor za življi dijalog psihoanalitičara i kritičara; popularizaciju psihoanalize u široj javnosti; diverzifikaciju psihoanalitičkih teorija; intenzivnu prevodilačku i priređivačku delatnost; filozofsku recepciju psihoanalize; a posebno poglavlje čini prijem Lakana na talasu postmodernizma. Upečatljivo je da mnogi autori različitih generacija objavljuju primenjene psihoanalitičke stu-

¹⁰ Hugo Klajn i Nikola Šugar 20-ih godina započinju sa psihoanalitičkom praksom u Beogradu i Subotici (Klajn 1989, 4).

dije oko 1975. godine: Matić objavljuje knjige *Zaboravljena božanstva* (1972) i *Psihoanaliza mitske prošlosti* (1976, 1979, 1983), Jerotić *Psihoanaliza i kultura* (1974/76) i *Bolest i stvaranje* (1976), Gluščević *Alfa i omega* (1975), Kordić *Arheologija književnog dela* (1975), Aćin *Izazovi hermeneutike* (1975). Hugo Klajn, takođe, 1974. objavljuje svoju poslednju studiju „Hamlet u svetlu psihoanalize“.

Što se naših (paleo)balkanologa tiče, mnogi su aktivni na polju psihoanalize tokom 30-ih godina: učestvuju u osnivanju i radu prvog Psihoanalitičkog društva osnovanog u Beogradu 1938–1940/41 i rade na popularizaciji psihoanalize u široj javnosti, putem predavanja, naučnih diskusija, kritičkih tekstova, knjiga i prevoda. U to vreme celovito se prevode prva Frojdova dela (*Uvod u psihoanalizu* 1933; *Psihopatologija svakodnevnog života* 1937), ali i njegovih prvih učenika i disidenata, Junga (Đurić prevodi *Psihološke tipove* 1938), Adlera (Dvorniković i Đurić prevode *Poznavanje čoveka* 1934) i Rajha. Nikola Popović, profesor filozofije i dekan Filozofskog fakulteta, kod kog je Društvo održavalo sastanke, autor je prvih publikacija u kojima je sistemski predstavljeno Frojdovo učenje (*Predavanja iz psihoanalize* 1934, *Psihoanaliza: osnove učenja Sigmunda Frojda* 1935). Zanimljivo je da su naši psihoanalitičari, prema Petru Klajnu, svoj originalni doprinos dali prevashodno u primenjenoj psihoanalizi, odnosno u oblasti književnosti, pozorišta, umetničkog stvaralaštva, mitologije, antropologije. „Na taj način psihoanaliza je u Srbiji preskočila početnu fazu stvaranja i takoreći počela sa primenjenom psihoanalizom“ (Klajn 1989: 11). To postaje evidentno kada prepoznamo da su gotovo svi članovi Društva bili aktivno angažovani na drugim (humanističkim) poljima: Nikola Popović (filozofija), Vladimir Dvorniković (filozofija), Miloš Đurić (filozofija, filologija, klasične nauke), Hugo Klajn (književna kritika, dramaturgija), Vojin Matić (etnologija, antropologija, književna kritika).

Sa pogledom usmerenim na ovakvu intelektualnu klimu, kao i fizionomiju tropa povratka potisnutog prelomljenog kroz Matićevu prizmu, okrenuću se sada dvojici autora koji svojim delima punktiraju pomenute zenite. Videćemo kako se kod njih psihoanalitička misao primenjuje u razumevanju prošlosti Balkana. Najpre ću se okrenuti Vladimiru Dvornikoviću.

Vladimir Dvorniković (1888–1956), *de profundis*

Psihoanaliza u opusu Vladimira Dvornikovića igra značajnu, ako ne i centralnu, ulogu. Pored prevoda Adlerovog *Poznavanja čoveka* (1934) i učestvovanja u osnivanju i radu Psihoanalitičkog društva, ta uloga je vidljiva i u naslovima njegovih knjiga i tekstova (*Psihologija Teodila Ribota* 1916, *Psihologija i filozofija Vilhelma Vunta* 1919, *Studije za psihologiju pesimizma* 1923/24, *Psiha*

jugoslovenske melanholije 1925, *Psihogeneza epskog deseterca* 1936, *Psihologija izdajstva* 1937 itd). Jedno od njegovih centralnih dela, *Savremena filozofija* (1919/20), zalaže se za preispitivanje filozofije saznanja (samog čina filozofiranja) putem „psihologijske svesti“. Polazeći od činjenice da je i sama filozofija psihološki problem, Dvorniković postavlja pitanje: „Zašto nema psihologije postanka filozofije?“ (1919, 293). Moglo bi se reći da je ono što su njegovi kritičari nazivali „psihološkom metodom“ (Marić 1925, 152), „psihološkim putem“ (Marić 1925a, 63) ili „orijentacionom metodom“ (Vujić [1921] 1991, 225), bio zapravo sam okvir njegovog pogleda na svet. Prema rečima Vladimira Markovića, Dvorniković progovara „i kao psiholog, ne samo kao filozof“ (Marković [1920] 1991, 229)

Karakterologija Jugoslovena, objavljena pred rat 1939, predstavlja njegovo najkompleksnije delo na kome je radio preko petnaest godina. Karakterologija je sažela sva njegova razmišljanja o istoriji, kulturi, duhu i psihi Južnih Slovena i u vreme objavljivanja izazvala snažne i oprečne reakcije (Roksandić 1991); nisu ga prihvatili „ni konzervativci, ni modernisti“ (Blagojević 1991, 6). S obzirom na aktuelnost teme *Karakterologije*, posebno u vreme objavljivanja kada se ideja međuratnog Jugoslovenstva uveliko preispitivala, ne čudi da se retko koja recenzija osvrnula na psihološki (psihoanalitički) aspekt knjige. Kada je to i bio slučaj, kritika je (najčešće uz malo prethodne hvale) isticala njen „subjektivno jednostran karakter“ nastao upotrebom psihološke metode, što je (neminovno) činilo da „na više mesta deluje više literarno nego naučno“ (Mamuzić 1939, 254). Dvorniković je, drugim rečima, osuđivan da „mnogo naglašava [psihoanalitičku] metodu u svom radu“ (Marić 1925, 152). To za njega nije bila nikakva novost, jer su, prema njegovim sopstvenim rečima, stručnjaci imali naviku da ga upozore „da je psihologija ipak ukoričena u posebne korice, u posebnu knjigu (tj. posebnu nauku), – a filozofski problemi treba opet da ostanu u drugim koricama“ (Vujić [1923] 1991, 302).

Karakterologija Jugoslovena imala je veliki uticaj na međuratno viđenje istorije Balkana, te Palavestra i Milosavljević (2015, 639) u njoj pronalaze jedan od korena ideje kontinuiteta među srpskim arheolozima. Ovom prilikom, međutim, neću zalaziti u sam etnografski i drugi sadržaj Dvornikovićeve *Karakterologije*, već ću pažnju skrenuti na značaj koji je psihoanaliza imala u samoj konstrukciji knjige, ne bih li pokazao kako je Dvornikovićeva upotreba tropa povratka potisnutog rezultat njegovog razumevanja prošlosti Balkana kao jugoslovenskog nesvesnog.

„Stratigrafija ‘jugoslovenske rase’ mnogo je dublja,“ govori Dvorniković na kraju poglavlja o istorijskim transformacijama jugoslovenskog narodnog karaktera, „komplikovanija i starija nego što to na prvi mah izgleda. [...] Mnoge crte i osobine današnjih Jugoslovena mogu se genetički shvatiti samo na ovoj utaloženoj podlozi. [...] Zanimljiva je jedna vrsta pojava koja se može shvatiti samo

iz ove slojevite strukture naroda kao istorijskog lica: rudimentarne 'atavističke iskrice' koje *izbijaju* kadkad i iz *najdubljih slojeva do same površine* vidljivih karakternih crta i duševne fiziognomike. Ta 'svetlucanja odozdo', *stare zaspale pa oživele dispozicije*, javljaju se kadgod i u kolektivnoj narodnoj psihi kao *zaostali tragovi davno stečenih rezidua*, a *izbijaju na videlo samo pod izvesnim okolnostima*, kao nekim pukotinama svesno-psihičke površine i pojedinca i kolektive. Kad tako i čitavi stari slojevi *iskoče na površinu* i za čas postaju dominantni, mi moramo gotovo pomišljati na neko 'mendelovanje' starijih i novijih komponenata u uslojenoj istorijskoj psihi. (Dvorniković 1939, 316–317, moj naglasak)

Dvorniković u ovom pasusu koristi specifičan rečnik kako bi opisao isto ono o čemu govore i Čajkanović, i Đurić, i Matić (videćemo i Srejić). I upravo se u ovom rečniku, odnosno u načinu na koji se u pasusu formuliše viđenje prošlosti i njenog sadržaja – u „atavističkim iskricama“, „svetlucanju odozdo“, „izbijanju na videlo“, „starim zaspalim pa oživelim dispozicijama“ – prepoznaje karakteristična psihoanalitička imaginacija koja prošlost (odnosno nesvesno) vidi kao ono što je „dole“, „duboko“ (bezdan), u „mraku“ iz koga dopire svetlucanje i „zaspali“ (potisnuti) sadržaj izranja (vraća se) ka svetlu. Kao što vidimo, radi se o tropu povratka potisnutog.

Najpre je neophodno reći da je, pre bilo kakve interpretacije, *Karakterologija Jugoslovena* direktno pisana kao psihoanalitička studija. U okviru nekoliko uvodnih poglavlja koja naširoko obrazlažu karakterologiju kao psihološku studiju, odnosno studiju o „psihi“¹¹ Jugoslovena, 9. poglavlje druge glave izlaže psihoanalitičku misao Frojda, Adlera i Junga. Dvorniković psihoanalizu (psihologiju nesvesnog, „psihologiju dubina“) naziva važnim pomoćnim gledištem današnje karakterologije (Dvorniković 1939, 108), ali se iz daljeg teksta vidi da bez nje njegova karakterologija ne bi ni bila moguća. Prema Dvornikovićevom viđenju, „učitelj“ Frojd bio je prvi koji je metodski omogućio istraživanje nesvesnog, „tog *tamnog jezgra* u dnu svake ličnosti“, i dao „neku psihomehniku odnosa tog nesvesnog prema *gornjim slojevima psihe*“ (Dvorniković 1939, 109, moj akcenat). On dalje objašnjava put kojim nagon iz nesvesnog (Onog) prolazi cenzure ka svesti (Ja) kako bi se konačno manifestovao u društveno prihvatljivoj formi. „Sve glavne i pomoćne teorije“, završava Dvorniković, „kao i svu kazuistiku na kojoj lekar Frojd konstruiše taj *mehanizam uspona* od *Es* do *Über-ich* mi ne mislimo ovde prikazivati [...]“ (Dvorniković 1939, 109, moj ak-

¹¹ „Životne i duhovne sile“, tvrdi Dvorniković (1939, 34), „stvorile su objekte svih tih nauka; i jezik i melos i poeziju, i narodni stih i umetnost, i pleme i državu, i heroje i izdajnike. Psiha je tvorac i autor svega toga: u svemu tome ispoljava se na kraju krajeva samo ona! Ova najprostija istina još uvek ne može da se potpuno odomaći u svesti mnogih naučnih specijalista“.

cenat). Možda Dvorniković nije imao potrebu da prikazuje taj mehanizam, ali je svakako prikazao da zamišlja/konstruiše jednu vertikalu na čijem se dnu nalazi „tamno jezgro“ nesvesnog koje gleda naviše, ka površini i svesti. Prelazeći na Adlera, te konačno na Junga, on se zadržava na konceptu kolektivnog nesvesnog (naglašavajući, očekivano, da ga ne interesuje celokupna Jungova teorija već samo taj pojam), pri čemu simboličke predstave u folkloru, umetnosti i mitosu razume kao sadržaj tog nesvesnog,¹² tog „atavističkog pra-sloja psihe“ i tih „*dubljih* slojeva“, poznatih i pre Junga, završavajući kako „[n]imalo ne treba biti 'jungovac' kada se radi o kolektivno-nesvesnom“ (Dvorniković 1939, 116, moj akcenat). Na samom kraju psihoanalitičkog pregleda, Dvorniković zaključuje:

Karakter nije sinteza samo svesnih nego, još više, i nesvesnih komponenata psihe, i zato moderna karakterologija ne može da radi bez pojmova kao što su nesvesno, atavističke dispozicije, rezidue itd. – bez obzira na nazive koji će se tim pojmovima dati. (Dvorniković 1939, 117)

Ono što se iz Dvornikovićevo predstavljanja psihoanalize u *Karakterologiji* jasno vidi nije samo činjenica da bez psihoanalitičkih pojmova karakterologija ne bi ni bila moguća, već i da je tu posredi jedna specifična imaginacija koja prati psihoanalitički aparat. Postoji izvesna stratigrafija psihe ili „vertikalna 'struktura slojeva““, koja kreće od „atavističkih pra-slojeva“, iz dubina, „tamnog jezgra“ na gore, ka površini, ka društvenoj prihvatljivosti „visoko kulturnih slojeva“ (Dvorniković 1939, 49). Ovako strukturirana imaginacija nije ograničena na Dvornikovićevo razumevanje čovekove psihe, već se stapa sa njegovim zamišljanjem karakterologije naroda, odnosno njegove prošlosti. „Bez vremenskog faktora“, kaže Dvorniković,

– koji stvara karaktere naroda – ne može se zamisliti karakterisanje ni jedne jedine epohe, a kamo li svih epoha u rezultanti sadašnjosti. Sadašnjost i prošlost, to su dva glavna izvora, dva glavna plana naše karakterološke sinteze. (Dvorniković 1939, 27)

Međutim, prošlost i sadašnjost su u *Karakterologiji* suštinski jedno, zato što počivaju na konceptu nesvesnog koje ne poznaje vreme, na razumevanju prošlosti naroda *kao* njegovog nesvesnog. Čovek se sastoji iz mnogih slojeva („animalnih, arhajskih, primitivnih, visoko kulturnih“), i svi oni postoje istovremeno i „prema prilikama progovaraju iz njega pojedini od tih slojeva“ (Dvorniković 1939, 49). Karakterologija je, zapravo, nalik psihoanalitičkoj praksi: ona traga po „mraku“ nesvesnog/prošlosti, zahvata u čitavu stratigrafiju psihe kako bi subjekta sa njima suočila, sa „zaspalim dispozicijama“ koje i same imaju tendenciju da „ožive“, da „zasvetlucaju odozdo“ bez obzira na to koliko je vremena prošlo.

¹² „[Z]vali mi te kolektivno-nesvesne slike rezidui, praslike, engrami, psihički rudimenti, arhitipovi [...]“ (Dvorniković 1939, 116)

Koncept dubine, dakle, kod Dvornikovića igra presudnu ulogu, i to ne samo u *Karakterologiji* već i ostalim delima. On je metafora za poziciju slojeva unutar nesvesnog, ali i za samo nesvesno koje u sebe taloži slojeve i slojeve psihe, kao što prošlost Balkana taloži slojeve i slojeve kulture. Pa tako u „Duši Balkana“:

dublji pogled otkriće nam u strukturi balkanske istorije ispod površinskih divergencija i izvesne osnovne divergentne linije. Svest balkanske individualnosti i ideja balkanske suverenosti, nasuprot svemu što je nadiralo sa istoka, severa i zapada, s vremena na vreme *pomaljalo* je svoje lice, već od najranije prošlosti. (Dvorniković 1937, 2, moj akcenat)

Prošlost Balkana i dubina svesti (nesvesno) jedna su ista slika, te ono što se pomalja iz najranije prošlosti nije istorijski događaj već sama svest balkanske individualnosti. Prolazeći kroz Dvornikovićeve tekstove sakupljam tragove ove metafore, pa u *Psihi jugoslovenske melanholije* pronalazim da jugoslovenstvo „još uvek odjekuje u nas [...] u *dubljem sloju*, u *sirovom netaknutom materijalu naroda*“ (Dvorniković 1925, 2, moj akcenat), te se Dvorniković (1925, 8, moj akcenat) pita:

Kakva li je to bol što progovara iz *podzemlja* psihe jugoslovenske? Odakle to potmulo zujanje njeno i što nam ono stalno govori? Šta je u tome rasno-psihološko, što kulturno i etničko-psihološko i napokon što je historijski utaloženo u toj melanholičnoj podsvijesti našoj.

U *Borbi ideja* (Dvorniković [1937] 2019, 7), pak, nalazim da „[d]ok je u *mračnim dubinama etnobiološke podsvesti*, u *folklornom instinktu* i u najtežim borbama samoodržanja i samoodbrane još uvek tinjalo neko osećanje jedinstva i celine [...]“, te postaje jasno da je nesvesno Balkana, njegova prošlost, zapravo folklorni instinkt, narodni impuls, odnosno njegova duša; ali taj instinkt dolazi iz mraka „*podzemlja*“, *de profundis*, on zuji i ucrtava vektor Dvornikovićeve *Karakterologije* koja je deklarativno jedna karakterologija „*odozdo*“. Za razliku od zaokruženih, dovršenih, kulturno iživljenih naroda koji su razvili poseban kulturni stil i izrodili velike predstavnike (genije), kulturno mlađi, nedovršeni narodi (kakvi su Jugosloveni) „pre svega se karakterišu *iz dubine, odozdo*, iz samog narodnog života i narodnih produkata“ (Dvorniković 1939, 29, moj akcenat). Dok se prvi karakterišu „od vrhova ka podnožju“, odnosno od kulture ka instinktu ili od Ja (kulturno prihvatljivih tvorevina) ka Onom (libidinalno nabijenom nesvesnim), sa Balkanom je potrebno proboraviti „u nizini“ i razviti „*karakterologiju odozdo*“ (Dvorniković 1939, 30). Prošlost Balkana, sakupljena u narodnom etosu, u „*mračnim dubinama etnobiološke podsvesti*“ predstavlja njegovu karakterološku sadašnjost u onoj meri u kojoj nesvesno ne poznaje vreme i može, pod posebnim okolnostima, iznedriti bilo koji od slojeva.

Iz tog razloga „*atavističke iskrice*“ „*svetlucaju odozdo*“: iz najdubljih slojeva Balkana koji je bezdan jugoslovenskog nesvesnog, bezvremeno vreme pretvo-

reno u prostor, u geografiju, sa stratigrafijom i dubinom iz koje se potisnute, prevaziđene, zaspale dispozicije vraćaju na površinu, na svetlost, u svest (Srejšović će dodati – u istoriju).

Prema rećima samog Dvornikovića (1939, 112), „[u] našoj *Karakterologiji Jugoslovena* [...] psihoanalitićko gledanje samo se sobom nameće“.

Dragoslav Srejšović (1931–1996), oblutak

Rasvetliti teorijski pristup Dragoslava Srejšovića predstavlja komplikovan poduhvat; delom stoga što on je on retko (ili nikad) pisao striktno teorijske tekstove, gde bi bilo moguće sa sigurnošću utvrditi poreklo određenog tropa ili načina razmišljanja. Drugi razlog, pak, jeste činjenica da su brojni uticaji kod Srejšovića svi temeljno umešani u jednu gustu misaonu smesu, koja nudi uvek i jedino oblik a nikako sadržaj. Njegovi tekstovi su mahom predmetni, njihov sadržaj je uglavnom konkretan, te teorija u njegovom pisanju postaje deo predmeta o kome piše, odnosno čini se da dolazi direktno iz njega.

Srejšovićevim teorijskim pristupom se retko ko bavio studiozno, iako je za istoriju discipline neophodno razumeti i sav onaj idejni prtljag koji je on sa sobom u nju donosio. Taj prtljag je obiman i, iako se u opštim komentarima na njegovo delo to ne vidi, psihoanaliza čini znaćajan deo. Radovanović (1997, 26) ga ocenjuje kao „izrazito humanistićki, kulturno-istorijski po karakteru i socijalno-antropološki po sadržaju“ sa oslanjanjem na analitićki metod i strukturalizam. Na Srejšovićevu interdisciplinarnost je često skretana pažnja, ali psihoanaliza se u nabranjanju primenjenih disciplina nikada ne pominje (pa tako Nikola Tasić (1998, 234) navodi samo istoriju, sociologiju, istoriju umetnosti i paleontologiju). Petar Petrović (1998, 249), pak, govori o njegovom doprinosu razumevanju pojave spaljivanja, dok potpuno izostavlja činjenicu da ju je Srejšović ([1964] 2002c, 117), kao što ćemo videti, definisao psihoanalitićkim tropom povratka potisnutog.

U ovom odeljku ću pokazati ulogu psihoanalize u Srejšovićevom misaonom procesu uopšteno, ali i u razumevanju prošlosti putem tropa povratka potisnutog. Slično Dvornikoviću i Matiću, Srejšović je prošlost Balkana video kao bezvremenu, kao nesvesno.

Prethodno upoznati sa Frojdovom idejom nesvesnog, te Jungovim konceptom kolektivnog nesvesnog, u susretu sa Srejšovićevim opusom jasno nam je da je psihoanalitićka misao svuda. U njegovom pisanju se, međutim, izdvaja jedan period, tokom 50-ih i prve polovine 60-ih (manje-više do otkrića Lepenskog Vira), kada su reference na psihoanalizu još uvek eksplicitne i psihoanalitićka misao nije postala opšta tendencija njegovog teorijskog pristupa. Tokom narednih decenija ona će u Srejšovićevim razmišljanjima biti oprirodnjena i, kao takva, teža za razgranićavanje od drugih misaonih tokova. Neprestano je, pak, tu: nakon tog inicijalnog perioda (o kome će posebno biti reći), od Srejšovića

([1973] 2001b, 52, 54) saznajemo da je organizovanje kontinuiranog života u regiji Lepenskog Vira zahtevalo veliku „psihičku napetost“ i „psihološku disciplinovanost“; da su tekovine „neolitske revolucije“ u Lepenskom Viru između ostalog i posledica novog „psihološkog stava“ (Srejović 1982, 14) prema pojedinim vrstama biljaka i životinja; da je uspon praistorijske Vinče određen „geografskim, ekonomskim, psihološkim i istorijskim momentima“ (Srejović 1985, 47); da rekonstrukcija religije i mitologije bilo kog naroda ili razdoblja podrazumeva velike rizike, usled teškoća razgraničavanja etničkih, geografskih i istorijskih elemenata, od bezvremenih, opšteljudskih (Srejović 1996, VII); da arheologija najčešće ispituje materijal koji je proizvod „kolektivne delatnosti i psihologije“ (Srejović [1997] 2001e, 325).

Bezbrojne su instance u kojima Srejović referira na psihički život (pra)istorijskog čoveka, odnosno interesovanje za ljudsku psihu je temeljni deo njegovog pogleda na svet. I upravo mu ono omogućava da u svom opusu tokom karijere transformiše arheološku misao i da je, kao takvu, prenese studentima i podstakne ih na sopstvena preispitivanja struke (Radovanović 1997, 29). Sećajući se Srejovićevih predavanja, Ivana Radovanović kaže kako je u slušaonici Kapetan Mišinog zdanja, studente dočekivao

čovek za koga su osećali da ih razume i da može da im jasnije ukaže na ono što su više naslućivali nego što su mogli jasno da formulišu. [...] [P]ostojala je u slušaonici jedna posebna, stimulativna atmosfera možda baš zato što profesor Srejović nije predavao o „građi“ i „materijalu“ na uobičajeni način niti se posebno zadržavao na deskripciji, periodizaciji i hronologiji. Te teme su samo mogle da budu povod, motiv za *priču o ljudima*. (Radovanović 1997, 18, moj akcenat)

Razlog Srejovićevog razumevanja bio je interesovanje za čoveka koji se nalazi „iza“ arheološkog materijala, odnosno u tom (za to vreme) krajnje specifičnom razumevanju arheologije kao discipline, čime je još u ranim tekstovima anticipirao postprocesne ideje koje se u arheologiji decenijama neće manifestovati. U *Praznom polju* (1996), nizu razgovora koje je pred sam kraj života vodio sa Ildi Ivanji, Srejović objašnjava da je arheologiju uvek više doživljavao kao umetnost; razlog stvaranja predmeta (arheološkog artefakta) ne može se svesti na njegovu funkciju, već se mora razmišljati o prethodnom konceptu – o iracionalnoj igri koja stoji u pozadini (možda bih rekao – o igri iracionalnog). O čoveku koji se nalazi iza arheološkog materijala saznajemo daleko više razmišljanjem o čoveku uopšteno, nego o predmetu u rukama. „Arheolog mora dobro da poznaje svog savremenika“, zaključuje Srejović (1999, 99), „sebe, da bi to mogao da projicira u prošlost [...]“.

Ovakvo stanovište, naravno, ima svoju kritiku, ali ovde želim da apostrofiram da Srejović u arheologiji nije razmišljao samo o materijalu, već i o čoveku koji ga je stvorio i da se takvo razmišljanje ili prirodno okretalo psihoanalizi ili je njome bilo podstaknuto. „Niče i Frojd su *najviše* uticali na mene“, govori

Srejšović (1999, 87) i Œelim da naglasim kako akcenat na „najviše“ nije moj. Srejšovića je Frojd oduševljavao zato što je govorio stvari koje drugi iz straha (od sebe, prvenstveno) nisu smeli, govorio je „istine o Œivotu“. „Da nisam njih [Niĉea i Frojda] upoznao i ĉitao... verovatno nikada ne bih dopro do nekih istina – koje sam nosio duboko u sebi – a za njih nisam ni znao, ili nisam smeo da ih definišem“ (Srejšović 1999, 88). Svi oni koji su došli nakon Frojda (Srejšović navodi Eriha Froma i Herberta Markuzea) „uvili su sve u celofan“ civilizovanosti i optimizma, kako bi se istine o Erosu, Tanatosu, Edipovom kompleksu zamaskirale i ĉovek sebi postao prihvatljiviji. Odeljak o Frojdu Srejšović završava reĉima: „Frojd je ipak, na kraju, sve što je sagledao u sebi imao hrabrosti da saopšti kao istinu o ljudima. Ĉoveku su, naŒalost, i dan-danas nagonske stvari najbitnije“ (Srejšović 1999, 89).

Ovim komentarom Srejšović saŒima svoj odnos prema Frojdu i psihoanalizi (njenoj veliĉini, bitnosti i udelu u sopstvenom Œivotu), ali i artikuliše Frojdiv pesimistiĉni organski (ili libidinalni) determinizam. Razumevanje ĉoveka kao, u krajnjoj instanci, nemoćnog, nit je koja proŒima Srejšovićeve kasne tekstove: ĉovek – svaki, bilo koji, bilo kada – suštinski je voĉen instinktom, svojim nesvesnim. Kultura (definisana kao ĉovekova iluzija sopstvene nad-instinktivnosti) jeste samo „mala tanušna opna, koju morate sa stotinu veštaĉkih niti da odrŒavate“ (Srejšović 1999, 89). Dok je ĉoveka biće i nagona. Zato se „[n]ikada [...] neće ostvariti [...] ĉovekovi snovi o slobodi, pravdi i jednakosti [...]“ (Srejšović [1997] 2001e, 330).

Na ovom mestu bih se osvrnuo na Srejšovićeve rane tekstove, iz 50-ih i 60-ih. Onoliko koliko je Frojd obeleŒio njegova kasna razmišljanja o pojedincu, toliko je u ranim radovima Jung bio osnova za razmišljanje o zajednici. Jungova teorija mita, kao i koncept kolektivnog nesvesnog obeleŒava njegova razmišljanja o prošlosti Balkana iz tog perioda, pridruŒujući se Dvornikoviću i Matiću, ali i „ĉika Miši Œuriću“ i Milanu Budimiru kojima je arheologija, kao jedna od pomoćnih istorijskih disciplina na Filozofskom fakultetu, bila okruŒena (Jevtić 1996, 22).

Tih 50-ih godina Srejšović se realizuje kao vrstan esejista, te u knjiŒevnom ĉasopisu *Delo* objavljuje dva eseja koja pokazuju duboko razumevanje i promišljanje estetike (Srejšović 1957a) i umetniĉke kritike (Srejšović 1959). S obzirom na istorijski razvoj psihoanalize kod nas i njenu recepciju prvenstveno kroz umetniĉku praksu i kritiku, njeno izranjanje u takvom ambijentu ĉini se prirodnom. Tako tih godina srećemo Junga: „Formiranje izvesnih religioznih ideja pre svega je psihološki fenomen zavisan od izvesnih specifiĉnosti u strukturi ljudskog duha“, insistira Srejšović (1957, 232) u eseju „Jelen u našim narodnim obiĉajima“. Religiozni simboli „proistiĉu iz opšteraiširenog ljudskog nesvesnog, te otuda imamo pojavu istih mitova i religioznih simbola kod naroda koji ne stoje ni u kakvoj vezi“. Ovakvo jungijansko koncipiranje kolektivnog nesve-

snog do tada je već maltene opšte mesto u objašnjavanju sličnih, a teritorijalno nepovezanih, mitologema, te mu se Srejšović često vraća. U tekstu „Kritsko-mikenski religiozni simboli u badensko-vučedolskoj kulturi“ on pominje „poznati fenomen rađanja novih oblika iz jednorodnosti ljudske svesti“ (Srejšović [1957] 2001a, 34); u tekstu „Preistorijska nekropola u Donjoj Brnjici“ objašnjava pojavu spaljivanja pokojnika, koja je „latentno uvek prisutna u svesti i spremna da se pod određenim uslovima konkretizuje“ (Srejšović [1960] 2002b, 117). Ti uslovi su, naravno, velike društvene i kulturne krize, pa spaljivanje artikuliše trop koji uvezuje i razjašnjava Dvornikovićeve „atavističke iskrice“ i Matićevu „regresiju usled nedaća koje su pogodile zajednicu“. Konačno, u tekstu „Prerimske forme sahranjivanja na rimskim nekropolama ranog carstva“, Srejšović ([1964] 2002c, 148, moj akcenat) skreće pažnju da treba „razumeti i jedan poseban vid *kulturnog kontinuiteta – naglog oživljavanja* već davno zaboravljenih ili prevaziđenih oblika kulture, podsvesno arhaizovanje i insistiranje na tradiciji [...]“.

„Mi se setimo šta smo i ko smo tek kada se nalazimo u krizi“. (Jevtić 1996, 68)

Godine 1958. Srejšović objavljuje tekst „Drevni balkanski elementi u liku Marka Kraljevića“ koji apostrofira sve gore navedeno. Tekst se bavi figurom konjanika čiju genezu prati do praistorije Balkana, koja, zapravo, postaje donja granica balkanskog nesvesnog, Dvornikovićevo „tamno jezgro“. Ono što je, pak, od presudnog značaja za kontekstualizovanje Srejšovićevog teksta unutar opštih mesta srpske (paleo)balkanologije jeste njegovo razumevanje naše epske poezije, pa time i lika Marka Kraljevića – razumevanje koje doslovno prati trop povratka potisnutog. Slično Ilijadi, naša epika nastaje u teška vremena nakon gubljenja državne samostalnosti, te predstavlja, u „psihološkom pogledu“, istorijsku neophodnost; teška sadašnjica čoveka je usmerila na „sajnu“ prošlost iz koje su „oživljavani veoma stari i arhaični motivi i praslike, nataloženi u svesti tokom vekova i generacija“ (Srejšović [1958] 2002a, 81–82). Težak život pod „Turcima“ pokrenuće u balkanskim narodima „*psihičku energiju*, ukazivati joj na prošlost, kako bi se u isto vreme *oživeo sadržaj* analogan savremenim mučnim događajima, i pokazivati joj već uhodane puteve prilagođavanja“ (Srejšović [1958] 2002a, 82, moj akcenat). Nakon rasprave u kojoj delom prati Čajkanovića, Srejšović Marka Kraljevića pronalazi prvo u Svetom Đorđu (odnosno Svetog Đorđa u kasnijem Marku), da bi zakoračio unazad ka tračkom konjaniku, stižući sve do tračkih i skitskih grobnica u kojima su jahači sahranjeni sa konjima; oko njih su se formirala predanja o junaku konjaniku i stvorila se duhovna klima iz koje su potekli i trački konjanik i Sveti Đorđe i Marko Kraljević. Konačno, saznajemo da „otud potiče i naša sadašnja psiha, koja nam omogućuje da i danas osećamo i primamo taj lik kao našeg najvećeg nacionalnog junaka“ (Srejšović [1958] 2002a, 100). Esej Srejšović završava referencom na Junga i njegovo viđenje mita kao „nevoljnog pripovedanja nesvesnih psihičkih radnji“ (Srejšović [1958] 2002a, 103).

Tekst o Marku Kraljeviću potekao je iz istog (paleo)balkanološkog fonda kao i Dvornikovićeve *Karakterologija Jugoslovena* ili Matičeva *Psihoanaliza mitske prošlosti*. Stoga bi bilo neophodno istražiti veze među njima (što na ovom mestu nije moguće). Matiću i Srejiću su se putevi ukrštali tokom 80-ih i ranih 90-ih,¹³ ali Matić (1985, 296–297) tvrdi (doduše 1985) da do saradnje nikada nije došlo. To je sasvim verovatno, jer, koliko god rani Srejićevi radovi odgovarali Matičevim kasnim, Srejić je 90-ih uveliko kritikovao traganje za „prežicima“, „razvojnim stupnjevima“ i „kulturnim kontinuitetom“ (Srejić 1996, X–XI), iako tekstovi kakav je „Kad smo bili kulturno središte sveta“ to demantuju (Palavestra i Milosavljević 2015, 628–629; Milosavljević i Čosić 2016, 188–191). Srejić, pak, nigde ne citira Dvornikovića, ali se na par mesta koristi terminologijom i konceptima koji na njega dosta liče.¹⁴ Posebno je zanimljivo da se ta terminologija javlja u tekstu „Paleopsihologija i paleoetnopsihologija“ u zborniku *Etnopsihologija danas* (1991) objavljenom godinu dana nakon ponovnog štampanja *Karakterologije*, prvog u 50 godina. U zborniku je Srejić okružen autorima koji su psiholozi, psihijatri, psihoanalitičari, psihoanalitički književni kritičari: tu su, između ostalih, Zoran Gluščević, Dušan Kecmanović, Žarko Trebješanin, Vladeta Jerotić i, naravno, Vojin Matić.

Uz sve trenutne nejasnoće njihovih veza, očigledno je da u tekstovima o (pra)istoriji Balkana sva trojica dele trop koji počiva ne samo na psihoanalitičkoj misli, već i na karakterističnoj slici. Balkan je bezvremeno vreme pretvoreno u prostor narodnog nesvesnog i obojeno mračnim tonovima. Kod Srejića se to mračno podzemlje narodnog nesvesnog jasno vidi u tekstu „Balkanski istočnici Milana Budimira“ u kome on Budimirovo sezanje za prošlošću Balkana zamišlja kao „smeli *descensus ad inferos*“, spuštanje „do najtamnijih dubina da bi tamo, u mraku, među nejasnim senkama, našao objašnjenje za stvari koje obasjava jarka svetlost istorije“ (Srejić [1979] 2001c, 76). Istorija je, dakle, ta koja „nejasne senke“ mračnog pakla iznosi na površinu, ona je narodna svest, ali Balkan i dalje nema vreme, već samo prošlost koja je „stvaralačka i živa [...] stalno prisutna oko nas i u nama“. Budimirov Balkan poseduje „prošlost koja ne umire, od koje se nikada nismo razdvojili i za koju nismo znali da je nosimo u sebi“ (Srejić [1979] 2001c, 75).

Budimir na stranu, Srejićev osvrt artikuliše njegovu sopstvenu imaginaciju Budimirovog Balkana, u kojoj je prošlost jedno beskonačno vreme, prepuno nejasnih senki, a koja je u nama i može svakoga časa izbiti na površinu, u svest,

¹³ Pored činjenice da su radili na istom fakultetu u isto vreme, zajedno su učestvovali na tribini o mitu u Domu omladine u martu 1980. (Maricki Gađanski 2008, 99), kao i na promociji zbornika *Etnopsihologija danas* u Domu kulture „Studentski grad“ 13. decembra 1991.

¹⁴ Recimo, mesta na kojima govori o „psihološkoj orijentaciji“, „psihološkom stavu“ ili rekonstrukciji psihologije pojedinih evropskih naroda (Srejić 1991).

u istoriju. Ovde se stoga radi o dva različita koncepta vremena (o kojima je Srejić često pisao), dva sagledavanja njegove konfiguracije: prvo je arheološko vreme, koje je bezvremeno, živo, nesvesno kojim gospodare (između ostalog) „nagoni i instinkt“ (Srejić [1999] 2001f, 238) i u kome je sve neprestano prisutno; drugo je istorijsko, koje je njegov kratki isečak, racionalizacija, odeća, realizacija, svest, njegova površina.

Post mortem: u posthumno objavljenom eseju „Iz neobjavljenih rukopisa“ (1997), jednom od poslednjih (pisanom u Gamzigradu 1996, dakle pred smrt), Srejić razmišlja o njemu poznatoj temi – simboličkom i psihičkom odnosu čoveka i kamena, odnosno oblutka (Srejić 1990). Čitava čovekova praistorija, milioni godina evolucije mogu se sagledati kroz taj odnos u kome čovekova vezanost za kamen postaje transcendentna i uranja u osnovu iskustva samog. Kamen – okresan, isklesan u riboliko lice ili jednostavno bačen u more – najdublja je čovekova impresija koja se nasleđuje transgeneracijski.¹⁵ „U kamenu su sadržaji koje je čovek prenosio stotinama hiljada godina“, kaže Srejić (1997, 50), „i svaki kamen, svaki oblutak krije taj smisao i u današnjem mentalitetu, u našoj psihi. Nasleđen je kao arhetipska slika koja nas uzbuđuje i u kojoj su se stekli iskustva i sadržaji koji su u njega položeni“. Ta slika se neprestano vraća kao nezavisna (Srejić 1997, 52), ona izranja iz arheološkog vremena u kome je sve uvek prisutno – vremena ličnog, narodnog, civilizacijskog nesvesnog. „Ponekad u snovima vidimo predele, boje i stvorenja“, kaže Srejić,

koje apsolutno nikada nismo sreli ili videli. Kao što slikar naslika stvari ili bića koja su bila zabeležena u čulima pradedova, i mi nosimo iskustva čitavog čovečanstva i dodajući im lična življenja, šaljemo ih potonjim generacijama. (Srejić 1999, 100)

* * *

Vojin Matić, Vladimir Dvorniković i Dragoslav Srejić predstavljaju samo najeksplicitnije forme psihoanalitičke misli u srpskoj (paleo)balkanologiji. Trop povratka potisnutog u njihovim opusima služi tome da jezički i vizuelno oblikuje misao o prošlosti koja nema međa jer ne poznaje vreme. Međutim, ona poznaje puteve i pravce: slika prošlosti kao nesvesnog ima strukturu vertikale. Dok se zaboravljeni ili potisnuti sadržaji kreću nagore – ka svesti, površini, sve-

¹⁵ U *Umetnosti Lepenskog Vira*, Srejić (1983, 64) kaže: „Svet oblutaka u kome je ponikla umetnost Lepenskog Vira davno se rastočio, ali sećanja na njega kao da se još uvek ispoljavaju u ponekom običaju, stihu ili vajarskom delu. Možda ovo i nije privid jer se još ne može ni naslutiti na koje se sve načine prošlost preliva u sadašnjost i prenosi u budućnost“.

tlosti ili istoriji – onaj ko se prošlošću bavi kreće silaznom putanjom u nesvesno, dubinu, mrak ili arheologiju. Razumevanje prošlosti se tako pretvara u posetu podzemnom svetu, u *descensus ad inferos*, baš kao što psihoanalitičar silazi u mračan podrum uma, u njegovo „tamno jezgro“.

U razmatranju (paleo)balkanološkog korpusa, psihoanaliza se jednostavno mora uzeti u obzir.

Literatura

- Andonovska, Biljana i Marko Teodorski. U štampi. „Psihoanaliza i srpska književna kritika“. *Književna istorija*.
- Boas, Franz. 1940. *Race, Language and Culture*. New York: The MacMillan Company.
- Božić, Jadranka. 2000. „Vojin Matić o Veselinu Čajkanoviću“. *Glasnik Narodne biblioteke Srbije* 2 (1): 149–158.
- Čajkanović, Veselin. (1924) 1994. *Stara srpska religija i mitologija*. Beograd: Srpska književna zadruga, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Prosveta i Partenon M. A. M.
- Čajkanović, Veselin. (1941) 1989. *O srpskom vrhovnom bogu*. Beograd: TRZ Panpublik.
- Damnjanović, Srđan. 2013. „Miloš N. Đurić i psihoanaliza helenske etike“. U *Antika i savremeni svet: naučnici, istraživači i tumači*, uredila Ksenija Maricki Gađanski, 11–17. Beograd: Društvo za antičke studije Srbije.
- Dušanić, Slobodan. 1977. „Dva paleopsihološka dela. Prikaz knjiga *Zaboravljena božanstva* i *Psihoanaliza mitske prošlosti* Vojina Matića“. *Istorijski glasnik* 1/2: 165–167.
- Dvorniković, Vladimir. (1937) 2019. „Kulturne zone Jugoslavije“. U *Dijagnoze društva i vremena*, uredio Branko Kukić, 7–11. Beograd: Gradac.
- Dvorniković, Vladimir. 1919. *Savremena filozofija I*. Zagreb: Knjižara Mirka Brevera.
- Dvorniković, Vladimir. 1925. *Psiha jugoslovenske melanholije*. Zagreb: Knjižare Z. i V. Vasića.
- Dvorniković, Vladimir. 1937. „Duša Balkana“. U *Knjiga o Balkanu* 2, 1–11. Beograd: Balkanski institut.
- Dvorniković, Vladimir. 1939. *Karakterologija Jugoslovena*. Beograd: Kosmos.
- Đurić, Miloš. (1925) 1997. „Arheofilozofija kao izvor iracionalizma“. U *Izabrana dela Miloša N. Đurića II. Kulturna istorija i rani spisi*, uredio Dimitrije Dimitrijević, 219–223. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Đurić, Miloš. 1941. *Eleuzinske misterije i njihov značaj za etičko držanje u svetlosti dubinske psihologije – prilog proučavanju istorije grčke etike*. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Freud, Sigmund. (1896) 1981a. „Extracts from the Fliess Papers. Draft K. Neuroses of Defence (A Christmas Fairy Tale) (January 1, 1986)“. In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume XVII (1917–1919)*, trans. James Strachey, 220–228. London: The Hogarth Press and Institute for Psychoanalysis.
- Freud, Sigmund. (1896) 1981b. „The Neuro-Psychoses of Defence“. In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume III (1893–1899)*, trans. James Strachey, 41–68. London: The Hogarth Press and Institute for Psychoanalysis.

- Freud, Sigmund. (1911) 1981c. „Psycho-Analytic Notes on an Autobiographical Account of a Case of Paranoia (Dementia Paranoides)”. In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume XII (1911–1913)*, trans. James Strachey, 3–82. London: The Hogarth Press and Institute for Psychoanalysis.
- Freud, Sigmund. (1914) 1981d. „On the History of the Psycho-Analytic Movement”. In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume XIV (1914–1916)*, trans. James Strachey, 1–66. London: The Hogarth Press and Institute for Psychoanalysis.
- Freud, Sigmund. (1914) 1981e. „The Unconscious”. In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume XIV (1914–1916)*, trans. James Strachey, 159–216. London: The Hogarth Press and Institute for Psychoanalysis.
- Freud, Sigmund. (1915) 1981f. „Repression”. In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume XIV (1914–1916)*, trans. James Strachey, 141–158. London: The Hogarth Press and Institute for Psychoanalysis.
- Freud, Sigmund. (1919) 1981g. „Preface to *Reik's Ritual: A Psychoanalytic Study*”. In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume XVII (1917–1919)*, trans. James Strachey, 257–263. London: The Hogarth Press and Institute for Psychoanalysis.
- Freud, Sigmund. (1919) 1981h. „The Uncanny”. In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume XVII (1917–1919)*, trans. James Strachey, 217–256. London: The Hogarth Press and Institute for Psychoanalysis.
- Freud, Sigmund. (1920) 1981i. „Beyond the Pleasure Principle”. In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume XVIII (1914–1916)*, trans. James Strachey, 1–66. London: The Hogarth Press and Institute for Psychoanalysis.
- Frojd, Sigmund. (1900) 1984a. *Tumačenje snova I. Odabrana dela Sigmunda Frojda 6*. Novi Sad: Matica srpska.
- Frojd, Sigmund. (1913) 1984b. *O seksualnoj teoriji. Totem i tabu. Odabrana dela Sigmunda Frojda 4*. Novi Sad: Matica Srpska.
- Frojd, Sigmund. (1925) 1984c. *Autobiografija. Nova predavanja za uvođenje u psihoanalizu. Odabrana dela Sigmunda Frojda 8*. Novi Sad: Matica srpska.
- Frojd, Sigmund. (1939) 1988. *Mojsije i monoteizam*. Beograd: Grafos.
- Glušćević, Zoran. 2001. *Okultna moć*. Niš: Prosveta.
- Jerotić, Vladeta. 1988. „Zlatna jesen Vojina Matića“. *Književnost: mesečni časopis* 44 (3): 302–311.
- Jevtić, Miloš. 1996. *Traganja i otkrića Dragoslava Srejevica*. Beograd: Orfelin.
- Jovanović, Bojan. 2010a. „Matićeva pionirska paleopsihološka istraživanja“. U *Detinjstvo naroda*, ur. Bojan Jovanović, 7–21. Beograd: Službeni glasnik.
- Jovanović, Bojan. 2010b. „Patina mitskog zaborava: prilog valorizaciji paleopsihologije Vojina Matića“. *Trag: časopis za književnost, umetnost i kulturu* 6 (23): 84–97.
- Jovanović, Bojan. 2014. „Pionir paleopsiholoških istraživanja“. U *Legende Beogradskeg univerziteta: Hugo Klajn, Veselin Čajkanović, Radimir D. Lukić, Vojin Matić. Zbornik predavanja održanih u Univerzitetској biblioteci u periodu 2006–2008*, ur.

- Marija Vranić Ignjačević, 395–402. Beograd: Univerzitetska biblioteka „Svetozar Marković“.
- Jung, Carl Gustav. (1917) 2014a. „On the Psychology of the Unconscious“. In *The Collected Works of C. G. Jung, volume I–XX*, edited by Herbert Read, Michael Fordham and Gerhard Adler, 2646–2763. London and New York: Routledge.
- Jung, Carl Gustav. (1934) 2014b. „Archetypes of the Collective Unconscious“. In *The Collected Works of C. G. Jung, volume I–XX*, edited by Herbert Read, Michael Fordham and Gerhard Adler, 3511–3549. London and New York: Routledge.
- Jung, Carl Gustav. (1936) 2014c. „The Concept of the Collective Unconscious“. In *The Collected Works of C. G. Jung, volume I–XX*, edited by Herbert Read, Michael Fordham and Gerhard Adler, 3550–3561. London and New York: Routledge.
- Klajn, Petar. 1989. *Razvoj psihoanalize u Srbiji*. Subotica: Pedagoška akademija.
- Kovačević, Ivan. 2015. *Istorija srpske antropologije*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.
- Lévi-Stross, Claude. 1969. *The Elementary Structures of Kinship*. Boston: Beacon Press.
- Malinovski, Bronislav. 1971. *Magija, nauka i religija, i druge studije*. Beograd: Prosveta.
- Mamuzić, Ilija. 1939. „Karakterologija Jugoslovena“. *Letopis Matice srpske* 352 (3): 59–66.
- Maricki Gađanski, Ksenija. 2008. „Dragoslav Srejović o ulozu likovne umetnosti“. U *Dragoslav Srejović i umetnost*, uredio Vidojko Jović, 97–104. Kragujevac: Centar za naučna istraživanja SANU i Univerziteta u Kragujevcu.
- Marić, Svetislav. 1925. „Psiha jugoslovenske melanholije“. *Letopis Matice srpske* 304 (1–2): 152.
- Marić, Svetislav. 1925a. „Filozofija u nas“. *Letopis Matice srpske* 303 (1): 59–66.
- Marković, Vladimir. (1920) 1991. „Još o značenju Dvornikovićeve Savremene filozofije“. *Delo* 37 (9–12): 227–229.
- Matić, Vojin. 1972. „Sveti vuk“. U *Zaboravljena božanstva*, 58–95. Beograd: Prosveta.
- Matić, Vojin. 1979a. „Nacrt za jednu psihoanalitičku teoriju razvoja psihičkog aparata“. U *Psihoanaliza mitske prošlosti II*, 50–73. Beograd: Prosveta.
- Matić, Vojin. 1979b. „O bolu za izgubljenim“. U *Psihoanaliza mitske prošlosti II*, 74–84. Beograd: Prosveta.
- Matić, Vojin. 1983. „Tragom misterija u naselju Čatal Hijuk“. U *Psihoanaliza mitske prošlosti III*, 40–65. Beograd: Prosveta.
- Matić, Vojin. 1985. *Moji životi*. Novi Sad: Matica Srpska.
- Matić, Vojin. 1999. „Veselinu Čajkanoviću“. *Istočnik: časopis za veru i kulturu* 8 (31/32): 134–140.
- Milosavljević, Monika i Natalija Ćosić. 2016. „Arheolog kao pisac: kritička beleška o proizvodnji znanja“. *Književna istorija* 160: 181–197.
- Milosavljević, Monika. 2012. „Niko Županić i istorijska antropologija balkanskih naroda“. *Etnoantropološki problemi* 7 (3): 681–706.
- Milosavljević, Monika. 2013. „Niko Županić i konstrukcija jugoslovenske etnogeneze“. *Etnoantropološki problemi* 8 (3): 717–746.
- Milosavljević, Monika. 2017. „Teorijsko-metodološke osnove u delu Fanule Papazoglu: arheološka perspektiva“. *Archaica* 5: 123–142.

- Milosavljević, Monika. 2020. *Osvit arheologije. Geneza kulturno-istorijskog pristupa arheologiji Srbije*. Beograd: Dosije studio.
- Palavestra, Aleksandar i Monika Milosavljević. 2015. „Delo Jovana Cvijića i Vladimira Dvornikovića kroz prizmu srpske arheologije“. *Etnoantropološki problemi* 10 (3): 619–649.
- Palavestra, Aleksandar. 2011a. *Kulturni konteksti arheologije*. Beograd: Filozofski fakultet.
- Palavestra, Aleksandar. 2011b. „U službi kontinuiteta. Etnoarheologija u Srbiji“. *Etnoantropološki problemi* 6 (3): 579–594.
- Palavestra, Aleksandar. 2012. „Vasić pre Vinče (1900–1908)“. *Etnoantropološki problemi* 7 (3): 649–679.
- Palavestra, Aleksandar. 2013. „Čitanja Miloja Vasića u srpskoj arheologiji“. *Etnoantropološki problemi* 8 (3): 681–715.
- Panić, Vladislav. 1988. „Od magičnog i mitskog do estetskog“. *Književnost: mesečni časopis* 44 (3): 325–331.
- Petar, Petrović. 1998. „Doprinos Dragoslava Srejojića antičkoj arheologiji“. *Glas* 384 (10): 247–254.
- Popov, Raša. 2014. „Pronalaženje jednostavnog u zamršenom i složenom“. U *Legende Beogradskog univerziteta: Hugo Klajn, Veselin Čajkanović, Radimir D. Lukić, Vojin Matić. Zbornik predavanja održanih u Univerzitetskoj biblioteci u periodu 2006–2008*, ur. Marija Vranić Ignjačević, 403–408. Beograd: Univerzitetska biblioteka „Svetozar Marković“.
- Popović, Tamara i Ivan Vidanović. 1982. „Život i delo profesora Matića“. *Psihologija: časopis Društva psihologa SR Srbije* 15 (1/2): 95–98.
- Radovanović, Ivana. „Skica za portret profesora Dragoslava Srejojića kao naučnika i predavača“. U *Uzdarje Dragoslavu Srejojiću*, uredio Miroslav Lazić, 13–35. Beograd: Centar za arheološka istraživanja.
- Roksandić, Drago. 1991. „Karakterologija Jugoslovena Vladimira Dvornikovića i njezina recepcija u srpskoj i hrvatskoj kulturi (1939–1941)“. U *Srpska i hrvatska povijest i „nova istorija“*, 257–282. Zagreb: Stvarnost.
- Srejojić, Dragoslav i Ljubinka Babović. 1983. *Umetnost Lepenskog Vira*. Beograd: Narodni muzej.
- Srejojić, Dragoslav. 1957. „Jelen u našim narodnim običajima“. *Glasnik Etnografskog muzeja* 18: 231–237.
- Srejojić, Dragoslav. 1957a. „Na temu klasična-moderna umetnost“. *Delo* 4 (2): 337–353.
- Srejojić, Dragoslav. 1959. „Tragičan lik kritičarev“. *Delo* 5 (3): 316–327.
- Srejojić, Dragoslav. 1982. „Kultura Lepenskog Vira“. U *Lepenski Vir: vodič*, 7–14. Beograd: Narodni muzej.
- Srejojić, Dragoslav. 1985. „Kad smo bili kulturno središte sveta“. U *Sredšte kulture III milenijum*, uredio Aleksandar Despić, 40–70. Beograd: Galerija SANU.
- Srejojić, Dragoslav. 1990. „Dijalog čoveka sa kamenom“. U *Čovek i kamen*, 92–119. Beograd: Galerija SANU.
- Srejojić, Dragoslav. 1991. „Paleopsihologija i paleoetnopsihologija“. U *Etnopsihologija danas*, uredio Bojan Jovanović, 39–41. Beograd: Dom kulture „Studentski grad“.

- Srejović, Dragoslav. 1996. Uvod za *Leksikon religija i mitova drevne Evrope* (drugo dopunjeno izdanje), uredili Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović i Dragoslav Srejović, VII–XII. Beograd: Savremena administracija.
- Srejović, Dragoslav. 1997. „Iz neobjavljenih rukopisa“. *Razvitak* 198–199: 48–52.
- Srejović, Dragoslav. 1999. *Prazno polje*. Uredio Vidojko Jović. Beograd: Ars Libri.
- Srejović, Dragoslav. (1957) 2001a. „Kritsko-mikenski religiozni simboli u badensko-vučedolskoj kulturi“. U *Iskustva prošlosti*, uredio Vidojko Jović, 29–47. Beograd: Ars Libri.
- Srejović, Dragoslav. (1973) 2001b. „Kultura Lepenskog Vira i njena prirodna sredina“. U *Iskustva prošlosti*, uredio Vidojko Jović, 51–55. Beograd: Ars Libri.
- Srejović, Dragoslav. (1979) 2001c. „Balkanski istočnici Milana Budimira“. U *Iskustva prošlosti*, uredio Vidojko Jović, 75–79. Beograd: Ars Libri.
- Srejović, Dragoslav. (1995) 2001d. „Klupko milenijuma“. U *Iskustva prošlosti*, uredio Vidojko Jović, 215–218. Beograd: Ars Libri.
- Srejović, Dragoslav. (1997) 2001e. „Iskustva prošlosti – poruke budućnosti“. U *Iskustva prošlosti*, uredio Vidojko Jović, 322–330. Beograd: Ars Libri.
- Srejović, Dragoslav. (1999) 2001f. „Arheološko i istorijsko vreme“. U *Iskustva prošlosti*, uredio Vidojko Jović, 237–241. Beograd: Ars Libri.
- Srejović, Dragoslav. (1958) 2002a. „Drevni balkanski elementi u liku Marka Kraljevića“. U *Iliri i tračani*, uredio Vidojko Jović, 77–103. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Srejović, Dragoslav. (1960) 2002b. „Preistorijska nekropola u Donjoj Brnjici“. U *Iliri i tračani*, uredio Vidojko Jović, 104–144. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Srejović, Dragoslav. (1964) 2002c. „Prerimske forme sahranjivanja na rimskim nekropolama ranog carstva u Jugoslaviji“. U *Iliri i tračani*, uredio Vidojko Jović, 145–150. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Štajner Popopović, Tamara, Vojislav Čurčić, Vesna Brzev Čurčić, Marija Vezmar i Aleksandar Vučo. 2014. „Borba za psihoanalizu“. U *Legende Beogradskog univerziteta: Hugo Klajn, Veselin Čajkanović, Radomir D. Lukić, Vojin Matić. Zbornik predavanja održanih u Univerzitetskoj biblioteci u periodu 2006–2008*, uredila Marija Vranić Ignjačević, 434–448. Beograd: Univerzitetska biblioteka „Svetozar Marković“.
- Štajner Popopović, Tamara. 2014. „Dobro de...“. U *Legende Beogradskog univerziteta: Hugo Klajn, Veselin Čajkanović, Radomir D. Lukić, Vojin Matić. Zbornik predavanja održanih u Univerzitetskoj biblioteci u periodu 2006–2008*, uredila Marija Vranić Ignjačević, 385–391. Beograd: Univerzitetska biblioteka „Svetozar Marković“.
- Tasić, Nikola. 1998. „Put Dragoslava Srejovića do arheološkog trona“. *Glas* 384 (10): 231–237.
- Teodorski, Marko. 2021. „Konceptualne osnove paleopsihologije Vojina Matića u kontekstu srpske etnologije“. *Etnoantropološki problemi* 16 (2): 353–374.
- Vasić, Vesna. 1982. „Paleopsihologija i njeni koreni“. *Psihologija: časopis Društva psihologa SR Srbije* 15 (1/2): 177–184.
- Vlaški, Stanko. 2013. „Pedagoška Jugoslavija i filozofsko zasnivanje etnopsihologije“. *Tradicija nastave filozofije* 7: 151–169.
- Vranić Ignjačević, Marija. 2014. „Uvod“. U *Legende Beogradskog univerziteta: Hugo Klajn, Veselin Čajkanović, Radomir D. Lukić, Vojin Matić. Zbornik predavanja održanih u Univerzitetskoj biblioteci u periodu 2006–2008*, uredila Marija Vranić Ignjačević, 366–372. Beograd: Univerzitetska biblioteka „Svetozar Marković“.

- Vujić, Vladimir. (1921) 1991. „Savremena filozofija“. *Delo* 37 (9–12): 224–226.
- Vujić, Vladimir. (1923) 1991. „Studije za psihologiju pesimizma“. *Delo* 37 (9–12): 300–303.
- Županić, Niko. 1920. *Etmogeneza Jugoslovena*. Zagreb: JAZU.

Marko Teodorski
Institute for Literature and Arts, Belgrade

*The Return of the Suppressed and (Palaeo)Balkanology:
Vojin Matić, Vladimir Dvorniković i Dragoslav Srejšović*

Numerous researchers into the history and prehistory of the Balkans – Niko Županić, Vladimir Dvorniković, Veselin Čajkanović, Miloje Vasić, Milan Budimir, Miloš Đurić, Vojin Matić, Milutin Garašanin, Dragoslav Srejšović – have considered this region as the area in which cultural, linguistic, or material forms never really die out, although they constantly change. In the writings of these authors, an invisible (sometimes historical) thread is established between the past and the present of the Balkans, along which the previously forgotten forms can always come back, and the long suppressed cultural forms can resurface. A distinctive trope is thus constructed, according to which the past of the Balkans is seen as a dark repository of cultural, religious, or psychological contents, emerging again at the times of social crisis – the trope of the return of the suppressed. The author here argues that this trope is in its essence psychoanalytical: it belongs to a thought system, a hermeneutics originating in the 1930s, parallel to the (palaeo)balkanological research, among the abovementioned authors. Some authors speak in *explicitly* psychoanalytical terms, and the text focuses on the three of them: Vojin Matić, Vladimir Dvorniković and Dragoslav Srejšović. Vojin Matić was active over a long period from the 1930s to 1990s, and his work establishes a chronological structure of the psychoanalytical influences in the Serbian humanities. His palaeopsychology gave an explicitly psychoanalytical turn to the (palaeo)balkanological thought, in the search for the continuity of the psychological mechanisms towards which a subject can always regress. *Karakterologija Jugoslovena* by Vladimir Dvorniković marked the (palaeo)balkanological research before the WWII. Conceiving it as an explicitly psychoanalytical study, Dvorniković developed a classical “psychoanalytical vertical” – bottom/down/dark/subconscious, opposed to surface/up/light/conscious, along which the suppressed “autochthonous” cultural layers surface. The interest of Dragoslav Srejšović for human “behind” the archaeological material naturally led him towards psychoanalysis (or was induced by it). The explicitly psychoanalytical phase of his work is notable (late 1950s and early 1960s), to become

a constant tendency of his later theoretical approach. Srejšović added to the vertical constructed by Dvorniković the opposition of archaeological/historical time. It is argued here that with all the authors mentioned the psychoanalytical trope of the return of the suppressed is indubitable: the past of the Balkans is described as its dark subconscious, not recognizing time, and therefore able to emerge again into the conscious, the light, the surface.

Keywords: return of the suppressed, psychoanalysis, (palaeo)balkanology, Vojin Matić, Vladimir Dvorniković, Dragoslav Srejšović

*Retour du refoulé et (paléo)balkanologie :
Vojin Matić, Vladimir Dvorniković et Dragoslav Srejšović*

De nombreux chercheurs du domaine de l'histoire et de la préhistoire des Balkans - Niko Županić, Vladimir Dvorniković, Veselin Čajkanović, Miloje Vasić, Milan Budimir, Miloš Đurić, mais aussi les chercheurs postérieurs Vojin Matić, Milutin Garašanin et Dragoslav Srejšović – considéraient les Balkans comme l'espace où les formes culturelles, linguistiques ou matérielles ne meurent vraiment jamais, bien qu'elles changent constamment. Dans les œuvres de ces auteurs un fil invisible (parfois historique) est créé entre la préhistoire des Balkans et le présent, et grâce à lui les formes précédemment oubliées peuvent toujours revenir, c'est-à-dire, les formes culturelles refoulées ou dépassées il y a longtemps, peuvent de nouveau surgir. On crée un trope caractéristique selon lequel le passé des Balkans est un fond obscur de contenus culturels, religieux ou psychologiques qui, dans les situations sociales de crise, surgissent dans l'histoire – le trope du retour du refoulé. Ce texte démontre que ce trope est essentiellement *psychanalytique* : il appartient à un système de pensée, à une herméneutique qui nous parvient et se développe dans les années 30 en parallèle avec les recherches (paléo)balkaniques et parmi les auteurs mentionnés. Chez certains auteurs il est explicitement psychanalytique et pour cette raison le texte se concentre sur trois auteurs suivants : Vojin Matić, Vladimir Dvorniković et Dragoslav Srejšović. Vojin Matić couvre par son œuvre une grande période entre les années 30 et 90, donc son œuvre produit une structure chronologique des influences psychanalytiques dans les sciences humaines serbes. Sa paléopsychologie a donné à la pensée (paléo)balkanique un tournant explicitement psychanalytique en cherchant une continuité des mécanismes psychologiques vers lesquels le sujet peut toujours régresser. *La caractérologie des Yougoslaves (Karakterologija Jugoslovena)* de Vladimir Dvorniković a marqué des recherches (paléo)balkaniques de l'avant-guerre. En la rédigeant comme une étude explicitement psychanalytique, Dvorniković développe « la verticale psychanalytique » classique – fond/ bas/ obscurité/ inconscient vs surface/ haut/

lumière/ conscience – où les couches culturelles « autochtones » refoulées émergent à la surface. L'intérêt pour l'homme « derrière » le matériel archéologique a naturellement conduit Dragoslav Srejšović (ou l'a incité) à la psychanalyse. Dans son œuvre on peut clairement discerner la période psychanalytique (fin des années 50 et début des années 60) et ensuite la pensée psychanalytique devient la tendance constante de son approche théorique. À la verticale de Dvorniković il ajoute l'opposition le temps archéologique/ historique. Ce texte démontre que le trope psychanalytique du retour du refoulé est incontesté chez tous les trois auteurs : le passé des Balkans est compris et décrit comme son inconscient obscur ne connaissant pas le temps et à partir duquel n'importe quel contenu peut émerger dans la conscience, dans la lumière, à la surface.

Mots-clés: retour du refoulé, psychanalyse, (paléo)balkanologie, Vojin Matić, Vladimir Dvorniković, Dragoslav Srejšović

Primljeno / Received: 16. 07. 2021.

Prihvaćeno / Accepted for publication: 23. 07. 2021.